

במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים

בעז שושן

משה גיל, *במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים*, 4 כרכים, הוצאת אוניברסיטת תל אביב, מוסד ביאליק ומשרד הבטחון-ההוצאה לאור, ירושלים 1997.

לפנינו עבודה מחקרית של אחד מגדולי חוקרי הגניזה בני זמננו. מדובר בארבעה כרכים המחזיקים אלפי עמודים, ואשר עניינם קהילות היהודים באיזורים שהיו בשליטת האסלאם, בעיקר עיראק ואיראן, אך גם סיציליה, במאות ה"ט-ה"י"ב לספירה הנוצרית. בכרכים ב'-ד' מובאים נוסחים מלאים של קרוב ל-850 קטעי גניזה; הללו כוללים מכתבים של גאוני ישיבות בבל (עיראק) ובעיקר מכתבי סוחרים. כל מכתב מופיע בנוסחו המקורי ("ערבית-יהודית") ובתרגום לעברית, בצירוף מבוא והערות. חלק מחומר עצום וחשוב זה אמנם פורסם על ידי חוקרים שונים במרוצת השנים, באכסניות שונות, אך יש, כמובן, חשיבות רבה לאין ערוך לפרסומם החוזר וקיצוצם בספר אחד, מה עוד שבמקרים לא מעטים קריאתו של גיל מיטיבה עם הטקסט בהשוואה לקריאות קודמות. בכרך א' מגיש גיל לקורא את ממצאיו ההיסטוריים, את הערותיו ואת פרשנותו, על בסיס חומר הגניזה שבשאר הכרכים, אך גם על סמך מקורות רבים נוספים ותוך התייחסות קפדנית לספרות המחקרית השייכת לנושא. יקצר המצע לתאר את העושר הגלום בכרך זה. עיון חטוף בהערותיו הלמדניות של המחבר מלמד על בקיאותו וידענותו המופלגת בכל המצוי בתיעוד ובמחקר על נושא כתיבתו. קשה להעלות על הדעת מחקר שישווה לזה של גיל, בידע ובעמל המשוקעים בו.

חלקו הראשון והקצר יחסית של הכרך הראשון עוסק ביהודי חצי האי ערב בזמן הופעת האסלאם. שאלת מוצאם של יהודים אלה היא שאלה מרכזית שהתחבטו בה חוקרי אסלאם חשובים כמו וולהאוזן ונלדקה וגם גיל נדרש לה: האם מדובר בגולים לאחר החורבן או בערבים גרים. גיל (עמ' 17) מעדיף את גרסת מקורות חז"ל כי מדובר ביהודים גולים ודוחה כמגמתיים את דברי המסורת הערבית כי יהודי העיר מדינה (יְתִרְבּ), תושביה הקדומים ביותר, היו במקורם גרים. אגב, הבסיס להעדפה זו אינו ברור כל צרכו.

בהמשך מנתח גיל, בעקבות שורה של חוקרי ראשית האסלאם, את המסמך החשוב הידוע כְּעֵדָה אֶלְאֵמָה ("אמנה"). מדובר בחיבור המיוחס למחמד ואשר מסדיר את מערכת היחסים של המוסלמים החדשים ונלוויהם במדינה בשנים שלאחר הגירת נביא האסלאם אליה (הַגִּ'רָה). החוקרים עמדו על קושיות שונות בפענוחו של המסמך וגיל יוצא בהסבריו נגד כמה מהפרשנויות הקודמות (למשל: הסבר המונח הערבי "דין" כ"חשבון" או "חוב"

ולא "דת"), אף שלא בכל עניין פירושו משכנע. החלק הרלבנטי בעדה אלאמה לדיונו הכללי של המחבר הוא, כמובן, זה שעוסק במעמד היהודים. כותב שורות אלה לא שוכנע מהקביעה שגיל מציג כי המסמך מבטא תכנית של נביא האסלאם לגירוש ולהשמדת היהודים. פרשנות זו נראית כתוצר של ידיעת סוף המעשה.

ליבו של הכרך המדובר הם הפרקים העוסקים ביהודי עיראק ואיראן שדרו בלמעלה ממאה יישובים. במרכז הדיון כאן מוסדות ראש הגולה והישיבות. את ראשית עליית מעמדן של ישיבות בבל ואת מתן התואר "גאון" לראשיהן, כנגד הפיחות במעמד "ראש הגולה", ניתן לראות עוד אולי טרם הכיבוש המסלמי. מבין הישיבות ניכרה בתחילה עדיפותה של סורא, אך מאמצע המאה התשיעית הפכה פומבדיתא לישיבה המרכזית, לא רק בהקשר הבבלי אלא גם בהקשר הכללייהודי, כאשר צעירים יהודים מאירופה הנוצרית פני אל ראשיה כמקור הסמכות. הקורא ימצא כאן שפע פרטים על גאוני הישיבות ועל מפעלם וחיבוריהם, ילמד על מחלוקות ביניהם, הן אישיות והן ענייניות, כגון זו משנת 922 בין ישיבות בבל וישיבות ארץ ישראל על סדרי הלוח. סוגיית הלוח, לפי גיל, העסיקה גם את הכיתות היהודיות המשיחיות בעיראק ואיראן, שהושפעו מרעיונות פגאניים ונוצריים.

אשר למעמדם ומצבם של היהודים תחת שלטון האסלאם, על יסוד קריאה מדוקדקת של המקורות, הערביים בעיקר, מביא גיל שפע של פרטים על האיסורים והמגבלות שהוטלו עליהם, במיוחד תחת ח'ליפותו של מִתְנַפֵּל במאה התשיעית ויותר מאוחר במאות הי"א והי"ב. מאידך, היתה מידה רבה של קירבה והשתלכות של היהודים במינהל האמפריה האסלאמית. המחבר מביא שורה של ביוגרפיות של אישים יהודים שהיו רופאים או בנקאי חצר, מהם שבמהלך הקריירה שלהם אף נטשו את היהדות כגון רשיד אלדין, מחבר כרוניקה ידועה ואיש החצר המונגולית. אישים יהודים אף תפסו מקום חשוב בחיי הרוח של הח'ליפות בהיותם מתמטיקאים ואיצטגנינים.

חלק נכבד של הכרך מקדיש המחבר לעיסוקם הכלכלי של היהודים תחת שלטון האסלאם. כנגד המיעוט היחסי של מידע על פרנסה מחקלאות – המקור לכך הן תשובות גאונים – רוב החומר הוא על עיסוק במסחר וכספים, ומקורו בגניזת קהיר. גיל סוקר תולדותיהם של "אילי ההון" היהודים בני התקופה, כמו שושלת התוסתריים, שמקורה היה באיראן וממנה היגרה למצרים, משפחת בני עוכל המצרית שעסקיה מתועדים בעשרות מכתבים ששרדו, או נהוראי בן נסים, משכמו ומעלה בקרב יהודי פסטאט, שסחר בעיקר עם המגרב ואשר ארכיונו העסקי הוא אחד ממטמוני הגניזה. תרומה חשובה לדיון הכלכלי הוא עיסוקו של גיל בסוחרים הראדיאנים, שבו החל כבר בשנות השבעים של המאה העשרים. סוחרים אלה פעלו כסוחרים בינלאומיים ממערב אירופה ועד סין. בניגוד לרוב הדעות במחקר, כי מדובר ביהודים שמקורם באירופה הנוצרית, רואה גיל את מוצאם של הראדיאנים במחוז ראדיאן שבדרום עיראק.

ההסתייגות העניינית היחידה של כותב שורות אלה מן הספר, הוא חסרונו של פרק מסכם – דווקא בשל גודש היריעה שפורש גיל היה מקום לסיכום שפע החומר. התופעה המוכרת של ריבוי העצים המפריעים לראות את היער כולו חלה במקרה זה. ובלי אי־אלו זוטות הרי אי־אפשר: חלוקת הספר לפיסקאות ממוספרות (כפי שגם ננקט בספרו הגדול הקודם של גיל על יהודי ארץ ישראל) – שיטה יוצאת דופן – יש בה אולי מן הנוחיות אך היא יוצרת טקסט קטוע. השימוש בסימן הדגש הערבי בטקסט עברי, במיוחד בהיעדר הערה מקדימה על התעתיק, הינו חריג. כמו כן היה מועיל לסמן במפתח המיוחד לתעודות הגניזה את התעודות (או חלקי תעודות) המתפרסמות כאן לראשונה.

למותר לציין שהערות אלה זניחות בהתחשב בתרומתו הגדולה של משה גיל למחקר ההיסטורי על יהודי מזרח עולם האסלאם בספר שלפנינו. אם ניתן לדבר על מחקרים מוחלטים (דפיניטיביים) הרי לפנינו אחד מהם.

